

8

Productiviteit**Inleiding**

In de economische geschiedschrijving worden pachtprizen op een aantal verschillende manieren gebruikt. Ten eerste worden ze gezien als een indicator van de kosten van het gebruik van land door boeren. Ten tweede zijn ze een bron van inkomen voor de landeigenaar. Ten derde worden ze, meestal gedefleerd met een landbouwprijs of een index van landbouwprijzen, gebruikt als een indicator van de productiviteit van het land. Ten vierde worden ze gehanteerd als een indicator van de landbouwconjunctuur. Ten vijfde worden ze, binnen het denkkader van het systeem van de nationale rekeningen, gebruikt als een deel van het totale inkomen van een regio of een land. Ten zesde, maar dan gaat het meer over pachtsystemen, wordt het (ver)pachten van stukken land wel gezien als een optie voor boeren om het bedrijf aan te passen aan de omvang van het boerengezin.³³¹

In dit hoofdstuk zullen we ons focussen op pachtprizen als indicator van de productiviteit van de landbouw. Vaak worden pachtprizen gedefleerd met de prijs van tarwe, boter, erwten of een gemiddelde hiervan (zie voor de term defleren hoofdstuk 2). De procedure van het defleren van pachtprizen met landbouwprijzen levert echter niet altijd even betrouwbare of zelfs maar interpreteerbare resultaten op. Theoretisch gezien is dit eenvoudig aan te tonen. In het hier gebruikte model wordt de toegevoegde waarde van een bedrijf of een bedrijfstak berekend door het totaal aan lonen, pachten, belasting, winsten en betaalde rente op te tellen. Deze totalen hangen uiteraard samen met de prijzen zowel als de hoeveelheden: het aantal uren vermenigvuldigd met de loonvoet is het totaal aan uitbetaalde lonen (inclusief de beloningen in natura, eventueel omgerekend in geld). De winst is daarbij de restpost die er ‘automatisch’ voor zorgt dat het totaal aan lonen, winsten en betaalde rente, wanneer dit totaal in eerste instantie hoger of lager is dan de waarde van de productie, daaraan uiteindelijk gelijk aan wordt. Als in dit model, bijvoorbeeld door een schaarste aan arbeid, de lonen stijgen ten koste van de pachten dan zal het aandeel van de

³³¹ Voor dit laatste o.a. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 421–422. In Friesland zien we dat boeren stukken land die ver van de boerderij lagen verpachtten en tegelijkertijd land dat in de buurt van het bedrijf lag pachtten. Voor een analyse van een individueel geval: Van der Meer, *Opkomst en ondergang*, 17–19.

pachten in de waarde van de productie dalen. Wanneer we de pachten in dit geval defleren met landbouwprijzen dan zullen de gedefleerde pachten een daling laten zien, die ten onrechte als een productiviteitsdaling wordt geïnterpreteerd. Dat dit soort effecten zich voordeden, bleek al uit grafiek 2.1.

Een andere reden waarom deze maatstaf weinig geschikt is voor historische analyse is dat vaak wordt gedefleerd met een of enkele prijzen. Ook gespecialiseerde boerenbedrijven verkochten vroeger echter een scala aan producten, waarbij de samenstelling van dit pakket kon worden aangepast aan de omstandigheden. Een typisch zuivelbedrijf in de eerste helft van de achttiende eeuw in het in de weidestreek gelegen Baarderadeel kon onder meer boter, kaas, wei, vlees, huiden, hooi, varkens, kalveren, lammeren, schapen, magere runderen, vette runderen, vare koeien, melkgevende koeien, veulens, paarden, smeer, biest, mest en hout (van de bomen rondom de plaats) verkopen, waarbij de prijzen en de algemene economische omstandigheden van invloed waren op de samenstelling van het pakket verkochte producten.³³² Weliswaar hadden de prijzen van al deze producten de neiging enigermate met elkaar mee te bewegen. Toch kan het gebruik van slechts een of twee prijzen – bijvoorbeeld boter en tarwe – leiden tot een vertekening van het beeld, evenals bijvoorbeeld een prijsverandering die werd veroorzaakt door een stijging van de accijnzen. Er zal daarom altijd moeten worden verantwoord of de juiste prijzen gebruikt worden.

In deze studie zal voor zover mogelijk een andere methode worden toegepast, gebaseerd op het werk van Hoffman.³³³ Technisch verschilt de methode van Hoffman niet zoveel van het defleren van pachtprizen. Het grote inhoudelijke verschil is dat Hoffman er van uit gaat dat het gebruik van land niet enkel pachtkosten met zich meebrengt, maar ook andere kosten, zoals die van arbeid. Hoffman stelt een index samen van de pachtprizen (inclusief belastingen) aan de ene kant en de kosten van arbeid aan de andere kant. Hij defleert deze index met een index van een aantal landbouwprijzen. Het resultaat wordt vervolgens geïnterpreteerd als een index van de productiviteit van de landbouw: indien een landbouwbedrijf in staat is om de som van hogere reële pachten en/of hogere grondbelasting en/of hogere reële lonen (inclusief het arbeids- en ondernemersinkomen van het boerengezin) te betalen dan is dat alleen mogelijk als de productiviteit gestegen is.

Op zich is deze index nog steeds incompleet. Volgens de economische standaarden moet niet enkel gekeken worden naar pachten en lonen, maar ook naar winsten, rente en verschillen in het verbruik van intermediaire goederen zoals

³³² Spahr van der Hoek, 'Lânboekiednis'. Interessant is dat in dit weidegebied, waar niet geploegd of geëgd hoefde te worden, de paarden in de voorzomer werden aangekocht en in de herfst op de speciale paardenmarkten weer werden verkocht. Daarnaast werd afhankelijk van de prijsverhouding hooi of boter geproduceerd. Zie daarvoor ook Faber, 'Heu oder butter'.

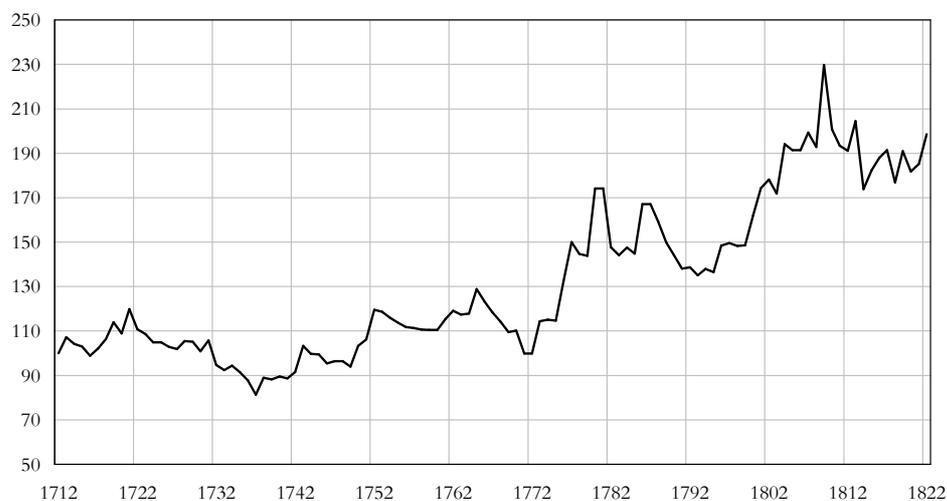
³³³ Hoffman, 'Land rents'.

zaaizaad, mest en veevoer. In zijn bewonderenswaardige en gedetailleerde berekening van de kosten van een ‘standaard’ boerderij in de Beijerlanden tussen 1620 en 1820 toont Baars aan dat er op de lange termijn verschillen van duizenden guldens waren in de winst van een boerderij van ongeveer 50 hectare.³³⁴ Het achterwege laten van de bedrijfswinsten leidt daarom tot een onderschatting van de productiviteit in goede tijden (zoals de periode tussen 1760 en 1818) en een overschatting van de productiviteit tijdens magere jaren zoals de periode tussen 1700 en 1750. Maar in ieder geval zullen deze misschattingen kleiner zijn dan bij het gebruik van een index die enkel op het gebruik van de pachten is gebaseerd. Daarnaast geldt voor Friesland tot ongeveer 1660 dat ‘super’-winsten door de landeigenaren werden afgeroomd middels het propijnsysteem, waardoor althans een deel van de winsten alsnog tot uiting komt in de index. En na 1660 blijkt dat als de prijzen vier of meer jaar achtereen stegen de pachten ook omhoog gingen. Ook in dat geval werden de winsten na enige jaren dus door de landeigenaar afgeroomd.

Pachten en lonen

Uit grafiek 8.1 blijkt dat er verschillen in de pacht- en loonontwikkeling optraden die van invloed waren op het pacht- en het loonaandeel in de productie.

Grafiek 8.1 Pachten van een gemiddelde hectare land van het Popta Gasthuis gedeeld door een loonindex van dag- en jaarlonen van mannen en vrouwen, 1712-1822 (index: 1712=100)

Bronnen: zie grafiek 6.1, 6.2 en 7.3

³³⁴ Baars, *Geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden*, 190–203.

In deze grafiek zijn de pachten van het Popta Gasthuis gedeeld door een loonindex gebaseerd op zowel de lonen van inwonend personeel (ontleend aan de Hibma boekhouding) als op de hoogste zomerdaglonen van ververs en schoonmaaksters bij het Poptagasthuis. Idealiter zouden daglonen van landarbeiders moeten worden gebruikt. Deze zijn voor deze periode momenteel niet beschikbaar.

De index toont tot ongeveer 1770 geen al te hevige fluctuaties. De dip in de jaren dertig wordt rekenkundig verklaard doordat de gebruikte lonen voor inwonend personeel in deze periode een stijging vertonen. Het niveau blijft echter 60 jaar verrassend stabiel. Zelfs de relatief lage pachtprizen in de jaren veertig, na de veepest, veranderen hier weinig aan. Na ruwweg 1775 verandert dit spectaculair waarbij deze verandering wordt gedreven door een stijging van de pachten.

Het blijkt dat de relatieve pacht/loonverhouding, die zestig jaar lang tussen de 90 en de 120 had geschommeld, binnen 10 jaar met 40% stijgt. Deze stijging trad op ondanks een (lichte) stijging van de lonen in de jaren zeventig en tachtig! Deze toename zou zich in de negentiende eeuw doorzetten en is volgens Van Zanden, als afspiegeling van een veranderende land/arbeid verhouding, een van de kenmerkendste ontwikkelingen van de landbouw in die periode.³³⁵ In Friesland lijkt dit proces al rond 1770 op gang gekomen te zijn, wellicht mede onder invloed van de zich voorspoedig ontwikkelende afzet van haver, zuivelproducten en (wat later) vee naar Engeland, dat tot ongeveer 1770 een netto exporteur van voedsel was geweest maar na 1770 meer en meer voedingsmiddelen begon te importeren. De noordelijke kustprovincies wisten disproportioneel van dit proces te profiteren.³³⁶ Ook de groei van de bevolking die na 1750 in Friesland en Groningen waarneembaar is, zal een rol hebben gespeeld, terwijl de hoge pachten die gevraagd werden voor aardappelland mede van invloed waren. In het vorige hoofdstuk is aangetoond dat de stijging van de pachtprizen in Friesland in deze periode sneller en sterker was dan elders in Nederland. Het is dus niet gezegd dat deze Friese ontwikkeling maatgevend was voor ontwikkelingen elders in Nederland. Geredeneerd vanuit het 'centrum/periferie' model nam Engeland in zekere zin de positie die de Hollandse steden in de zeventiende eeuw hadden vervuld over, waarbij Friesland evenals Groningen maar in tegenstelling tot Zeeland zowel geografisch als wat betreft productiestructuur kennelijk de mogelijkheden had hier snel op in te spelen. In plaats van halffabrikaten als hooi en melkgevende koeien ging men weer eindproducten als boter en kaas produceren. Dit

³³⁵ Van Zanden, 'De economische ontwikkeling'.

³³⁶ Voor de overheersende positie van Nederland op de Britse importmarkt voor vlees en zuivel rond 1840 zie Knibbe, *Agriculture*, 141 en 146. Een relatief groot deel van deze Britse importen was afkomstig uit Friesland. Zie voor export naar het Verenigd Koninkrijk vanuit Groningen en Zeeland Priester, *De economische ontwikkeling* en Priester, 'Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw'.

effect deed zich al in de achttiende eeuw voor en zou zich na de Franse tijd nog veel sterker manifesteren.

Productiviteit, 1697-1860

Productiviteit wordt gedefinieerd als eenheid productie per eenheid productiemiddel. Men kan dan denken aan kilogrammen tarwe per hectare of aan melk per koe.³³⁷ De afgelopen jaren zijn er vrij veel studies over de Nederlandse landbouw verschenen die gebruik maken van dergelijke maatstaven.³³⁸ Meestal wordt bij deze studies gekeken naar productie per hectare of productie per arbeidsuur. In het algemeen wordt de productiviteit dan gemeten door een index van de fysieke productie te delen door een index van de fysieke hoeveelheid productiefactor.

De hier gebruikte index heeft een hiervan wat afwijkend karakter. Er zijn twee belangrijke verschillen met de bovengenoemde indices. Ten eerste is de index een soort gewogen gemiddelde van zowel de land- als de arbeidsproductiviteit. Economisch: het is een schatting van de totale factor productiviteit, waarbij 'factor' voor de productiefactoren arbeid en, in dit geval, grond staat. De productiefactoren worden samen genomen omdat het heel goed mogelijk is dat de grondproductiviteit kan toenemen, bijvoorbeeld door een grotere inzet van arbeid om te wieden en te bemesten, terwijl tegelijkertijd de arbeidsproductiviteit afneemt.³³⁹ In een preïndustriële samenleving is bij extra inzet van arbeid snel sprake van afnemende meeropbrengsten.³⁴⁰ Een toename van de grondproductiviteit (de productie per hectare) alleen is daarom niet altijd een teken van technische vooruitgang of toenemende welvaart.³⁴¹ Het tweede verschil is dat de hier gebruikte index niet direct gebaseerd is op fysieke grootheden zoals melk per

³³⁷ Een baanbrekende studie: Slicher van Bath, 'Yield ratio's'.

³³⁸ Van Zanden, 'Landbouwproductiviteit' en 'Regionale verschillen'; Paping, 'De agrarische productie'; Bieleman en Roessingh, 'Wie zaait zal oogsten'; Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*; Brusse, 'Overleven door ondernemen'; Knibbe, 'Feed, fertilizer and agricultural productivity'. In Van der Meer, *Opkomst en úndergang*, 21 is een voor Nederland unieke reeks te vinden van de oogstopbrengsten van verschillende gewassen gedurende een groot gedeelte van de achttiende eeuw. Uit deze reeks blijkt dat de opbrengsten per hectare in de periode 1730-1781 geen duidelijke dalende of stijgende trend lieten zien. Belangrijk is dat deze reeks ook laat zien hoe variabel de opbrengsten waren en hoezeer gegevens die slechts enkele jaren betreffen de historicus op het verkeerde been kunnen zetten. Wel blijkt dat het gemiddelde van de drie belangrijkste gewassen (haver, gerst en tarwe) aanzienlijk minder schommelde dan de opbrengst van de individuele gewassen. Bij het gemiddelde van alle graangewassen bedroeg de spreidingsbreedte 'slechts' maximaal 50% (gerekend met de hoogste opbrengsten als basis, n = 19), terwijl dit bij de individuele gewassen ongeveer 70 tot 80 % was (n=23 voor gerst, n=27 voor haver, n=27 voor tarwe). Bij de grote verschillen bij de individuele gewassen kan ook wisseling van goede en slechte percelen een rol hebben gespeeld.

³³⁹ Van Zanden, 'Landbouwproductiviteit'.

³⁴⁰ Dit is vermoedelijk wat in Drenthe in de achttiende eeuw gebeurde, Bieleman en Roessingh, 'Wie zaait zal oogsten', en wat zeer zeker in Groningen tussen 1760 en 1860 plaats vond, Paping, 'De agrarische productie'.

³⁴¹ De term technische vooruitgang wordt hier in brede zin gebruikt. Dat wil zeggen dat veranderingen in de organisatie van het werk, veranderingen in de opbouw van de boerderijen, het gebruik van windmolens of andere variëteiten van gewassen er ook onder vallen.

koe of tarwe per hectare maar, wat betreft het gebruik van productiefactoren, op de financiële vertaling hiervan: de kosten van de landbouw.

In eerste instantie wordt een index van de kosten van de landbouw (pachten, grondbelasting, lonen inclusief toegerekend loon voor het gezin) geconstrueerd die vervolgens wordt gedeeld door een index van de opbrengstprijzen. Het idee hierachter is dat wanneer de uitkomst van deze rekensom stijgt een bepaalde hoeveelheid kostenfactoren kennelijk 'uitbetaald' kon worden met een grotere hoeveelheid landbouwproducten, een verschijnsel dat op de lange termijn uiteraard alleen mogelijk is wanneer de productiviteit van de productiefactoren in zijn totaliteit gestegen is. Anders gezegd: als de index stijgt dan blijkt dat voor het bedrag dat voor een bepaalde land/arbeid combinatie moet worden betaald (inclusief de grondbelasting) meer van een specifiek mandje landbouwproducten kan worden gekocht. Het gaat er dus van uit dat een stijging van de productiviteit vertaald wordt in hogere lonen en/of pachten.

De gewichten die gebruikt zijn om de verschillende soorten lonen tot een index om te smeden en vervolgens de lonen en de pachten samen te voegen zijn onder andere gebaseerd op een bedrijfsboekhouding voor de periode 1799-1810 (tabel 8.1). Dit bedrijf lag in de buurt van Sexbierum en werd gekenmerkt door de verkoop van zowel akkerbouw- als veeteeltproducten, waarbij bij deze laatste de – onregelmatige – inkomsten van de verkoop van paarden in het oog springen.

Tabel 8.1 Kosten en opbrengsten van een Fries landbouwbedrijf in de buurt van Sexbierum, 1799-1810

Kosten:		Opbrengsten:	
Dagarbeiders/sters	23%	akkerbouw	35%
Inwonende arbeiders/sters	10%	dieren	38%
		zuivel	19%
		overig	9%
<i>Arbeid, totaal</i>			33%
Aangekochte dieren	22%		
Veevoer, zaden, mest	5%		
Hout en andere materialen	13%		
<i>Totaal aangekochte goederen</i>			40%
Pacht	9%		
Floreen- en andere belasting	19%		
<i>Kosten van land</i>			28%
<i>Totaal generaal</i>			100%

Bron: Tresoar, Inventaris van de verzameling handschriften afkomstig van de Provinciale Bibliotheek van Friesland no. 1187.

Diensten van de smid, de timmerman etc. zijn gecategoriseerd onder ‘andere materialen’. Omdat deze boer het grootste deel van zijn land in eigendom had was de pachtsom relatief laag. Daarom is bij het bepalen van de gewichten ook rekening gehouden met de gegevens van Paping voor Groningen voor de periode 1762 – 1861 en (in mindere mate) met de gegevens van Priester voor Zeeland.³⁴² Pachtboeren bleken in het algemeen 60 tot 80% van hun kosten te spenderen aan lonen en pacht, waarbij de pachtsom in het algemeen wat hoger was dan de loonsom. Om rekening te houden met de inzet van gezinsarbeid en emolumenten is het aandeel van arbeid echter enigszins verhoogd. Gesteld kan worden dat de hier gepresenteerde index ongeveer 70 tot 85% van de totale kosten weergeeft. Aan de ene kant is dat een groot deel, aan de andere kant betekent een ontbrekend deel van 15 tot 30% (inclusief de rente en de winst) dat slechts aan grotere verschillen een betekenis mag worden gehecht in de zin van een verandering van de productiviteit.

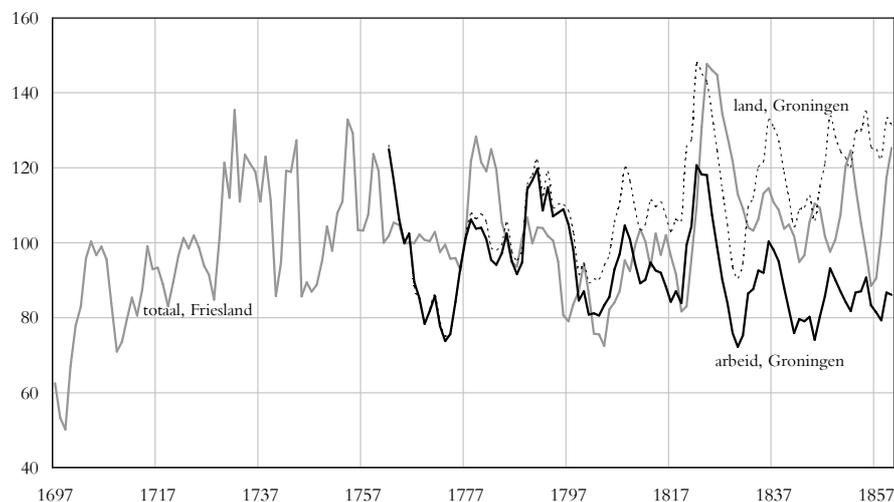
Het gebruik van de index gaat er van uit dat de land/arbeid ratio niet veranderde. Het is echter bekend dat deze verhouding wel degelijk aan verandering onderhevig was. In ieder geval na ongeveer 1820, en vermoedelijk al eerder, slaagden de Groninger boeren erin de productie per hectare te verhogen door hun land intensiever te bewerken.³⁴³ Een relatief grotere schaarste van land, die bijvoorbeeld wordt veroorzaakt door een toename van de bevolking of een stijging van het prijspeil van agrarische producten, kon tot gevolg hebben dat de prijs van land steeg ten opzichte van de prijs van arbeid (zie ook grafiek 8.1). Een deel van de productiestijging die het gevolg was van een intensievere bewerking van het land werd in een dergelijk geval afgeroomd door de landeigenaar, in de vorm van een hogere pacht. Bovendien werd, in Groningen, een deel van de extra arbeid die in het landbouwbedrijf werd gestoken gebruikt om in het land te investeren, bijvoorbeeld door beter te greppelen, te wieden, te hekkelen, te slatten, te aardrijden, te woelen, te eggen of te ploegen. Hierdoor nam weliswaar niet de kwantiteit maar wel de kwaliteit van het land toe, wat een deel van bovengenoemde afwijking weer ophief. Een extreem voorbeeld van het investeren in land, het afgraven van hele terpen en het verspreiden van de terpaarde, kwam helemaal aan het eind van onze periode op (een deel van deze terpaarde werd zelfs verkocht naar de zandstreken).

Grafiek 8.2 laat de index van de productiviteit zien voor de periode 1697–1860. Om de index te kunnen vergelijken met bestaande schattingen van de productiviteit zijn in de grafiek ook de schattingen van Paping van de arbeids-

³⁴² Paping, ‘De agrarische productie’, 231; Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw*, 707–728.

³⁴³ Voor het Groningse kleigebied: Priester, *De economische ontwikkeling*; Paping, ‘De agrarische productie’; Paping, *Voor een handvol stuivers*; Paping, ‘Vaste en losse arbeiders’ en Collenteur en Paping, ‘De arbeidsmarkt voor inwonend boerenpersoneel’. Verder: Paping, ‘De agrarische productie in Groningen 1762-1862: een alternatieve schattingsmethode’, 195.

Grafiek 8.2 Totale factorproductiviteit in Friesland, 1697-1860 en arbeids- en landproductiviteit in Groningen, 1762-1860 (1765=100)

Bronnen: arbeidsproductiviteit in Groningen: Paping, 'De agrarische productie in Groningen 1762-1862', 195. Factorproductiviteit in Friesland: prijsgegevens na 1762 op basis van idem, 199-202 met een verhoogde weging van boter. Akkerbouwprijzen 1702-1761 gebaseerd op Van der Meer, *Opkomst en ûndergong fan in boerenbedriuw ûnder Achlum. De famylje Hibma, 1697-1824, 179-180*. Prijsgegevens in de periode 1697-1702 voor akkerbouwprijzen op basis van Priester, 'Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw' 656-657 (tarwe) en voor boter, 1697-1761: Posthumus, *Nederlandse prijsgeschiedenis deel I*, reeks 104 (boter). Lonen: zie grafiek 6.1 en 6.2. De pachten zijn een gewogen gemiddelde van de pachten van het Popta Gasthuis, het Boelema Gasthuis en het Sint Anthony Gasthuis, waarbij voor de laatste is aangenomen dat de verhouding pacht/floerenbelasting gelijk was aan de verhouding bij de twee andere gasthuizen. Zie grafiek 5.1, 5.2, 5.4 en 5.5. Lonen van inwonend personeel zijn voor de periode 1700-1702 geïnterpoleerd, daglonen zijn geëxtrapoleerd voor de periode 1697-1712. Lonen van inwonend personeel voor de periode na 1824 zijn ontleend aan Collenteur en Paping, 'De arbeidsmarkt voor inwonend boerenpersoneel in het Groningse kleigebied 1830-1920', 133-134 en aan Paping, *Voor een handvol stuivers*, 346-348. Voor de overige bronnen: zie de voorgaande grafieken en de tekst.

en landproductiviteit in het Groninger kleigebied afgebeeld.³⁴⁴

Vertrouwenswekkend is dat de trendmatige ontwikkeling van de totale Friese productiviteit tussen de ontwikkeling van de landproductiviteit in Groningen (stijgend) en die van de arbeidsproductiviteit in Groningen (min of meer stagnerend) in ligt. Gezien de overeenkomsten in landbouwtechniek op de Friese en

³⁴⁴ Paping, 'De agrarische productie'.

de Groningse kleigronden mocht dit ook worden verwacht.³⁴⁵ De reeksen van Paping en van mij zijn beide vanaf 1762 gedefleerd met dezelfde prijsgegevens, zij het dat voor de Friese reeks de weging van boter iets is verhoogd ten opzichte van de index zoals die door Paping wordt gehanteerd. Deze prijzen betreffen af-boerderij prijzen die gebaseerd zijn op boerderijboekhoudingen, zodat de reeksen niet worden beïnvloed door bijvoorbeeld veranderingen in transportkosten en –techniek. In de jaren tussen 1702 en 1762 zijn deze gegevens voor akkerbouwproducten ontleend aan de prijzen die de Hibma-boerderij ontving, voor de periode 1697-1702 moet voor alle producten en voor de periode 1702-1761 voor zuivelproducten met marktprijzen worden gewerkt. De boterprijzen zijn afkomstig uit Utrecht en bleken voor de jaren waarvoor materiaal beschikbaar was goed te sporen met de boterprijzen die betaald werden door de Friese gasthuizen.³⁴⁶ Vergelijking met de periode na 1762 leverde op dat het gebruik van tarwe en boter gebaseerd op marktprijzen in plaats van een index van meerdere producten gebaseerd op af-boerderij prijzen tussen 1762 en 1860 leidde tot grotere korte termijn fluctuaties; de trendmatige ontwikkelingen werden na 1762 echter niet beïnvloed door de keuze van de deflator. Dit wil echter niet zeggen dat dit ook in de periode voor 1762 het geval was.

De reeksen van Paping en deze studie geven qua trend hetzelfde beeld wat, omdat de nominale gegevens waarop deze reeksen stelen op een totaal verschillende dataset zijn gebaseerd, het vertrouwen in de reeksen versterkt. Zoals gesteld geeft de reeks van deze studie een beeld van de productiviteitsontwikkeling op de langere termijn. Dit beeld is duidelijk. Evenals in Groningen na 1760 vond er in Friesland tussen 1735 en 1825 niet of nauwelijks een toename van de totale factorproductiviteit plaats; na 1825 was er in Friesland wellicht een bescheiden stijging van de totale factorproductiviteit. In dezelfde periode is in Groningen sprake van een (lichte) stijging van de grondproductiviteit, ten koste van de arbeidsproductiviteit. Dit is consistent met grafiek 8.1, de hogere pachtprizen in Friesland en de genoemde intensivering van het landgebruik. Opvallend is dat alle drie de reeksen dezelfde draaipunten laten zien.

De reeks vertoont trends zowel als fluctuaties. De fluctuaties worden duidelijk veroorzaakt door de prijsbewegingen, die veel hectischer waren dan de ontwikkeling van de pachten – denk aan de zevenjarige pachttermijnen – en de ontwikkeling van de lonen. Er moet voor een analyse van de productiviteit dus niet al te veel waarde aan worden gehecht. Wel geven ze enige indruk van de rentabiliteit van de landbouw. Als de prijzen stegen, betekende dat voor een boerenbedrijf extra inkomen. Doordat de pachtprijs meestal voor zeven jaar vastlag, kwam een structurele verhoging van het prijsniveau pas na enkele jaren

³⁴⁵ Ibidem, 194.

³⁴⁶ Historisch Centrum Leeuwarden, archieven van het Ritske Boelema Gasthuis, inventarisnummers 57–69. Deze reeks vertoonde teveel lacunes om te kunnen gebruiken.

tot uiting in een verhoging van de pachten. Tot die tijd had het boerenbedrijf dus extra winst, die niet in de index is opgenomen. Omdat de hogere prijzen wel direct worden gebruikt om de pacht/loonindex te defleren ontstaat er daardoor een (korte termijn) *dal* in de reeks. Hierdoor is het dal rond 1805 te verklaren: een winstpiek voor de bedrijven. Het dal in de jaren veertig van de zeventiende eeuw wordt rekenkundig ook veroorzaakt door hoge prijzen. Deze werden echter veroorzaakt door de ineenstorting van de zuivelproductie als gevolg van de veepest. In dat geval is er dus geen winstpiek voor de bedrijven maar wel degelijk een productiviteitsdaling! Een (korte) piek zoals rond 1710 of 1820 betekent dat er veel landbouwproducten moesten worden verkocht om de lonen en de pachten te kunnen betalen of, anders gezegd, dat er weinig overbleef. Dit waren dus slechte tijden voor het boerenbedrijf. Met name grote of langdurige veranderingen in het prijsniveau vertaalden zich echter uiteindelijk in de prijzen van land en arbeid. Voorbeeld is de sterke stijging van de pachten rond 1770, die volgde op een vijf jaar aanhoudende stijging van de boterprijzen. Ook in de negentiende eeuw bleken de pachten pas verhoogd te worden als de prijsstijging van landbouwproducten meer dan vier jaar aanhield.

In de reeksen zijn de effecten van de overstromingen van 1702-1704 en 1717 en de veepest van 1714-1718 zowel als de veepest van 1744-1748 te herkennen.³⁴⁷ Het lage niveau in de eerste decennia van de achttiende eeuw kan tenminste voor een deel worden toegeschreven aan de genoemde rampen en moet worden geïnterpreteerd als een forse en langdurige productiviteitsdaling. Daarnaast is het lage niveau wellicht deels het gevolg van de extensivering die na 1675 optrad in de Friese landbouw. Zowel de productie als de productiviteit moeten in deze jaren laag zijn geweest. De invoering van het reëel, een belasting op vermogen die onder andere over de veestapel en de bezaaide landen werd geheven, moet na 1711 druk op het pachtniveau hebben gegeven, de stijging van de productiviteit na 1720, die berekend is zonder daar rekening mee te houden, wordt dan des te opmerkelijker. Overigens valt op dat de hoge prijzen van de jaren zeventig van de achttiende eeuw, gevolgd door een stijging van de pachten en direct daarop een gematigde val van de prijzen, niet tot een toename van de productiviteit hebben geleid. Hoge vaste kosten kunnen, wanneer de afzetprijzen dalen, producenten dwingen om te rationaliseren, waardoor afhankelijk van de mate waarin men er in slaagt de productie op peil te houden een extensivering van de productie dan wel een productiviteitsstijging plaatsvindt. Kennelijk leidde de druk op de inkomens die in het begin van de jaren tachtig plaats had niet tot een verandering in de bedrijfsvoering. De vergelijkbare maar veel heftiger ontwikkeling tussen 1810 en 1825 lijkt daarentegen wel invloed te

³⁴⁷ Een aantal boeren kreeg tijdens de jaren van veepest korting op de pacht. Dit is verwerkt in de reeksen.

hebben gehad.³⁴⁸ De zeer gunstige prijzen van de eerste decennia van de negentiende eeuw hadden onder meer geleid tot investeringen en hogere pachten, na de dramatische prijsval na 1817 kwamen hierdoor veel bedrijven in zeer zware problemen. De in het bovenstaande genoemde lichte stijging van de productiviteit na 1825 werd wellicht veroorzaakt doordat boeren vanwege de dalende prijzen gedwongen werden te rationaliseren en er kennelijk, in tegenstelling tot de jaren tachtig, wel in slaagden de productie minder te laten dalen dan de inzet van productiemiddelen.

Regionale verschillen binnen Friesland

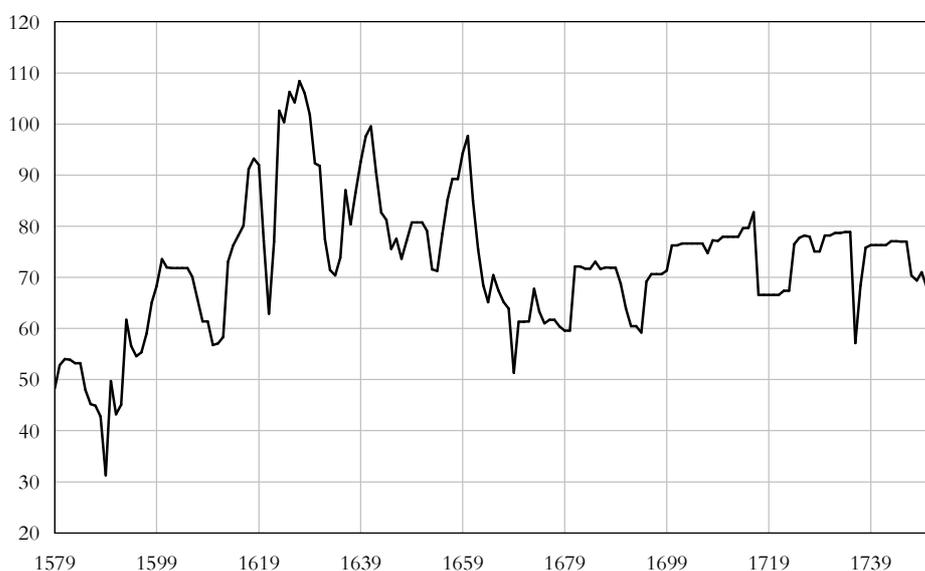
De pachtreeksen kunnen ons ook enige informatie geven in de ontwikkelingen vóór 1700. In de inleiding is gesteld dat vergelijkingen in de tijd van pacht-niveaus om daarmee productiviteitsverschillen op het spoor te komen bijzonder riskant zijn, onder meer door veranderingen in de relatieve prijzen van arbeid en grond. Voor regionale vergelijkingen op een specifiek moment hoeft dit niet te gelden wanneer dezelfde periode wordt gekozen en aannemelijk is dat de loonniveaus in twee gebieden hetzelfde waren. Beide regio's maken dan dezelfde loonontwikkeling mee, zodat verschillen in pachtontwikkelingen tussen deze twee gebieden in ieder geval niet door verschillen in loonontwikkeling zijn veroorzaakt. Wel is het mogelijk dat verschillen in specialisatiepatroon (akkerbouw tegenover veeteelt bijvoorbeeld) tot een verschillende ontwikkeling leiden. Bij de interpretatie van de gegevens zal daarmee rekening moeten worden gehouden.

In grafiek 8.3 zijn de pachtreeksen van Het Bildt vergeleken met die van het Boelema Gasthuis. De Bildtpachten vormen hierbij een probleem. Deze waren hoog, maar stegen na 1595 vergeleken met alle andere bekende reeksen opvallend weinig. Er is alle reden om aan te nemen dat een combinatie van oorzaken hieraan ten grondslag lag. De belangrijkste oorzaak was wellicht de rond 1600 zeer sterke onderhandelingspositie van de Bildtmeijers. Een combinatie van rechterlijke uitspraken en politieke veranderingen leidden er echter toe dat deze sterke positie tussen 1620 en 1640 erodeerde en dat de ontwikkeling in de richting van een beklemrechtachtige situatie werd teruggedraaid. En in 1752 werd de verkoopwaarde van de Bildtlanden bij de verkoop van de landen door de provincie aan de boeren gerelateerd aan de pachtwaarde. Er is dus geen reden om aan te nemen dat de Bildtpachten op de (zeer) lange termijn structureel te laag waren. Op de zeer lange termijn zijn de pachten van Het Bildt dan, vergeleken met pachtreeksen in qua loon- en marktontwikkeling vergelijkbare gebieden, te zien als een indicator van de relatieve productiviteit. Opvallend vanuit dit

³⁴⁸ In het oog moet worden gehouden dat de pacht/loon index slechts representatief is voor de zathen. Het is niet onmogelijk dat de opkomst van bijvoorbeeld kleine tuinbouwbedrijven er voor zorgde dat de productiviteit van de Friese landbouw als geheel afwijkt van de ontwikkelingen die hier worden gepresenteerd.

perspectief zijn het niveauverschil rond 1580 en het naar elkaar toe groeien van de reeksen tussen 1590 en 1630. Behalve het relatief zeer hoge niveau van de Boelemazathen rond 1630 blijken de veranderingen trendmatig te zijn. Wellicht dat het zeer hoge niveau rond 1630 ook samenhang met een gunstige conjunctuur en hoge winsten in de landbouw, die werden afgeroomd middels de propiënen – een ontwikkeling die op Het Bildt minder goed mogelijk was vanwege de lange pachttermijnen. Deze trendmatige verandering na 1590 wijst echter duidelijk op een productiviteitstoename van de boerderijen van het Boelema Gasthuis die waarschijnlijk vooral rond 1600 plaatsvond.

Grafiek 8.3 Pachten per hectare van de Boelemazathen als aandeel van de Bildtpachten per hectare, 1579-1752

Bron: zie grafiek 5.1 en 5.2.

De ontwikkeling kan echter ook andere oorzaken hebben. Gezien de algemene economische en prijsontwikkeling in de Nederlanden rondom 1600 is het namelijk eerder het achterblijven van de Bildtpachten dan de stijging van de Boelemapachten die de aandacht trekt. De stagnatie na 1595 is in vergelijking met de pachtontwikkeling in andere streken zowel als vergeleken met andere ontwikkelingen op Het Bildt uitzonderlijk: de bevolking nam toe, de prijzen stegen, de economie trok aan en de boeren van Het Bildt investeerden in landaanwinning

en in hun boerderijen.³⁴⁹ Het is van belang na te gaan in hoeverre deze atypische reactie kan worden verklaard. Vertrekpunt daarbij is dat de Bildtpachten al vrij hoog waren. We hebben aan het Zeeuwse voorbeeld gezien dat dat in een klei-akkerbouwgebied geen beletsel hoefde te zijn voor verdere stijging, maar het kan wellicht wel duidelijk maken waarom de stijging ten opzichte van de rest van Friesland betrekkelijk gering was, althans tot 1640. Maar ook een al bereikt hoog niveau kan niet verklaren waarom de pachten stagneerden in een tijd van grote economische bloei.

Er zijn verschillende verklaringen mogelijk. Het is aannemelijk dat de landbouw en het boerenbedrijf op Het Bildt in de zestiende eeuw betrekkelijk modern en productief waren. Volgens een kaart uit 1570 wordt Het Bildt, na de inpoldering in 1505-1508 en de ontwikkeling in de periode 1505-1520, uiteindelijk gekarakteriseerd door een rationele structuur van (water)wegen en grote boerderijen.³⁵⁰ Het duurde, mede door de schade die tussen 1514-1518 en in 1522 geleden werd door plunderende soldaten, geruime tijd voordat deze structuur voltooid was. Pas in 1526 wordt namelijk voor het eerst huur betaald voor de 'quade bliecken', de laagste en slechtste stukken grond.³⁵¹ Op de kaart staan ook nogal wat buitendijkse landen. Deze landen worden doorsneden door een regelmatig patroon van afwateringsloten en zelfs zien we enkele dammen die vanaf de dijk door de kwelders naar zee lopen en die, gezien de erbij getekende vracht- en visserbootjes, mede kunnen hebben gefungeerd als aanlegsteigers. Volgens Cuperus zijn er in de Bildtrekeningen in 1542-1543 voor het eerst uitgaven te vinden voor deze strekdammen en werd de eerste aangelegd om afspoe-ling aan de westhoek van Het Bildt tegen te gaan. Uit de rekening valt te halen dat deze eerste dam 440 meter lang en gedeeltelijk 8 en gedeeltelijk 4,5 meter breed was en op rijsmatten werd aangelegd. Het was dus een aanzienlijke investering. Kennelijk beviel deze dam goed. In de periode tot 1566-1567 werden er nog 16 aangelegd, en deze keer niet om afslag tegen te gaan maar om aanslibbing te bevorderen.³⁵² De begroeide kwelders werden als weiland gebruikt. Al in 1525 werden ze voor de eerste keer verhuurd, in eerste instantie aan één persoon, maar vanaf 1541 aan de Bildtmeiers.³⁵³ De door rechte sloten gekarakteriseerde landaanwinningwerken op de kwelders en de investeringen in de strekdammen geven een contrast aan met de situatie in 1505, toen er Hollanders aan te pas moesten komen om het land aan te winnen. Het is een signaal dat in de tussenliggende periode de druk op het Friese land aanzienlijk groter werd. Opvallend is ook dat ondanks de al bestaande naburige dorpen als het aanzienlijke

³⁴⁹ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 126-220; De Vries, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden'; De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 253.

³⁵⁰ De Rijk, *Hoogtepunten*, 86-87.

³⁵¹ Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt I*, 33-44.

³⁵² Cuperus, *Raizen*, 173-177.

³⁵³ Sannes, *Geschiedenis van het Bildt I*, 58-59.

Minnertsqa en Stiens en de wat kleinere dorpen als Hallum en Finkum er maar liefst drie nieuwe dorpen bij kwamen in het Bildt: Vrouwenparochie, Sint Jacobiparochie en Annaparochie, die in 1570 alle drie al bestonden en ook al te vinden zijn op een minder duidelijke, aan Van Deventer toegeschreven kaart uit 1545. Deze kwalitatief wat mindere kaart geeft dezelfde structuur als in 1570 weer, inclusief de door sloten doorgraven buitendijkse landen en drie strekdammen.³⁵⁴ Een opvallend verschil is wel dat de kaart uit 1570 op en rondom het Bildt veel meer molens en strekdammen laat zien dan de kaart uit 1545.³⁵⁵

Omdat de inwoners van het gebied – een zelfstandige grietenij – zelf financieel verantwoordelijk waren voor het onderhoud van de infrastructuur, de dijken en de kerken, is het waarschijnlijk dat deze infrastructuur ook redelijk goed werd onderhouden. En omdat de bedrijfsgebouwen, volgens het in Friesland geldende pachtrecht, eigendom van de boeren waren, kan ook worden gesteld dat het onderhoud van en investeringen in deze gebouwen op behoorlijk peil moeten hebben gelegen. Bekend is dat de laatst ingepolderde landen in Friesland en Groningen altijd het hoogst lagen, en daarom relatief goed en makkelijk ontwaterd konden worden. Al met al wijst alles erop dat Het Bildt vanaf het begin van de jaren twintig een welvarend en productief gebied moet zijn geweest: vruchtbare, goed ontsloten en afgewaterde kleigronden die gekenmerkt werden door een rationele bedrijfsstructuur. In ieder geval volgt, na de relatief snelle stijging rond 1520, tot 1595 een gestage stijging van het pachtniveau, als we de in dit gebied pas na 1579 geheven floerenbelasting meerekenen. Na 1595 stagneert de toename van de Bildtpachten echter, terwijl de pachten van het Boelemagasthuis en eigenlijk alle pachtreesen waarover we voor Nederland in deze periode de beschikking hebben wel (blijven) stijgen.

De stagnatie van de Bildtpachten betekende niet dat ook de landbouw in het Bildt stagneerde. Het duidelijkst wordt dit uit de indijkingsactiviteiten aan de Friese kust. Tussen 1580 en 1600 werden in vier projecten (Holwerder polder (1580), Ternaarder polder (1590), Anjummer en Lioessenser polder (1592) en in 1600 als laatste en grootste het Nieuw Bildt van 1.700 ha.) alle buitendijkse landen aan de Friese noordkust ingedijkt. Deze activiteit hing zonder meer samen met de relatief gunstige akkerbouwprijzen in die periode. Deze vond in Het Bildt ook na het begin van de stagnatie van de pachtprizen nog doorgang. Op basis van informatie over de boerderijen die ten prooi vielen aan het vuur stelde Sannes vast dat, terwijl rond 1600 de meeste boerderijen nog uit hout en riet bestonden, rond 1640 het merendeel van de huizen uit bakstenen was opgetrok-

³⁵⁴ De Rijk, *Hoogtepunten*, 78.

³⁵⁵ Op Het Bildt zelf werd de eerste korenmolen in 1528 gesticht, de tweede in 1555 en de derde in 1556. Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt I*, 55.

ken.³⁵⁶ De afgevaardigden van Het Bildt die met de overheid onderhandelden over de pacht waren zelfverzekerde, geschoolde personen die de weg naar de juridische experts van de Universiteit van Leiden wisten te vinden.³⁵⁷ De hardnekkigheid als zodanig waarmee deze mensen probeerden hun pachtrecht erfelijk te maken duidt niet bepaald op gebrek aan vertrouwen in de toekomst van de Bildtse landbouw. De relatieve stagnering van de Bildtpachten wordt dan des te opmerkelijker.

De stagnatie kan worden toegeschreven aan een ‘verstening’ van de pachtverhouding in een traditionele maatschappij. Gezien de eeuwigdurende geldnood van de overheid en het bij tijden gewelddadige karakter van de onderhandelingen over en de inning van de pacht, lijkt van een dergelijke verstening echter geen sprake te zijn geweest. Althans van de zijde van de overheid werd gedurig geprobeerd het pachtniveau op te schroeven. Wel werden na ongeveer 1620 zeer langdurige termijnen van veertien en zelfs twintig jaar afgesproken tussen de pachters en de overheid. Maar bij vernieuwing begon het loven en bieden (letterlijk!) weer opnieuw en de pacht bleek dan wel degelijk variabel te zijn.³⁵⁸ Wellicht dat de specifieke politieke positie van de Bildtmeiers hierbij een rol speelde. Het Bildt was een afzonderlijke grietenij, met als uniek kenmerk dat alle landgebruikers meier waren van dezelfde landheer, namelijk de overheid. Als grietenij had Het Bildt uiteraard, via afgevaardigden op provinciaal niveau, invloed op deze zelfde overheid, wat het onderhandelingsproces onherroepelijk beïnvloed heeft. Deze invloed zal uiteraard een gematigde pacht prijsontwikkeling in de hand gewerkt hebben. Een andere mogelijke verklaring voor de stagnatie van de pachten na ongeveer 1595 is dat lage afzetprijzen een stagnatie van het pachtniveau tot gevolg hadden. Met name de relatieve daling van de akkerbouw prijzen na 1605 kan voor een akkerbouwgebied als Het Bildt belangrijk zijn geweest, zeker wanneer de relatief gunstige akkerbouw prijzen van de daarvoorafgaande twee decennia juist een (onomkeerbare?) specialisatie op de akkerbouw in de hand hadden gewerkt. De pachten van het Bildt beginnen echter al in 1595 te stagneren, ruim voordat het tij van de relatieve prijzen zich tegen de akkerbouw keerde.

Een andere mogelijke oorzaak van het achterblijven van de Bildtpachten ten opzichte van de Boelemapachten is te vinden in het werk van Baars over de landbouw in de Beijerlanden in Zuid-Holland.³⁵⁹ In de studie van Baars worden onder meer enkele pachtreesen gegeven voor de periode tussen 1580 en 1920. Een van deze reeksen betreft de polder Oud-Beijerland die in 1557 werd inge-

³⁵⁶ Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt I*, 163, 178. Dit is een groot verschil met Hennaarderadeel, waar zoals we gezien hebben al rond 1560 vrijwel alle boerderijen en zeker de woongedeeltes op zijn minst gedeeltelijk uit steen bestonden.

³⁵⁷ Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt I*, 156–172.

³⁵⁸ Letterlijk. Zie Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt I*, 268–269 voor de biedprocedure in 1645.

³⁵⁹ Baars, *Geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden*, 114.

polderd. Een andere reeks betreft Zuid-Beijerland, een in 1613 ingepolderd gebied. In 1627 lag het pachtniveau in de nieuwe polder liefst 75% hoger dan in de oude polder, een verschil dat in de daaropvolgende 50 jaar geleidelijk verdween. Het verdwijnen van dit verschil zou zijn veroorzaakt door een lange termijn proces van fysieke achteruitgang van de nieuw ingepolderde kleigronden. Dit proces – dat in Het Bildt uiteraard een versterkend effect had op de eventuele gevolgen van een ‘remmende voorsprong’ – leidde ertoe dat Oud-Beijerland in 1627 minder vruchtbaar was dan Zuid-Beijerland, met het verschil in pachtprizen als consequentie. Naarmate ook de gronden van Zuid-Beijerland minder vruchtbaar werden verdween ook het verschil in pachtprizen. Wellicht dat een vergelijkbaar proces zich ook in Het Bildt heeft voorgedaan, met als gevolg een daling van de relatieve pachtprizen na ongeveer 1560. Maar ook dat verklaart niet waarom ze na ongeveer 1595 gingen stagneren. Het mag althans aangenomen worden dat de daling van de initiële productiviteit van de Bildtgronden 90 jaar na de inpoldering al enige tijd tot stilstand was gekomen.

Een volgende factor die een rol kan hebben gespeeld is de ontwikkeling van de schaalgrootte van de boerderijen in het Bildt. De gemiddelde omvang van de bedrijven, die vanaf het begin al niet onaanzienlijk was, nam in de loop van de zestiende eeuw vermoedelijk toe. Rond 1540 werd door de overheid bewust het besluit genomen enkel nog grote zathen en percelen te verhuren, hoewel men zich ervan bewust was dat kleinere boerderijen per hectare een hogere opbrengst gaven.³⁶⁰ Kleine boerderijen zouden namelijk minder kapitaalkrachtige pachters trekken, waardoor het risico voor de overheid zou toenemen. De kaart van Het Bildt van rond 1570 laat veel meer boerderijen zien dan een vergelijkbare kaart uit ongeveer 1700. Nog een eeuw later, in 1793, werd Het Bildt gekenmerkt door een tweetoppige verdeling van de schaalgrootte van de boerderijen, waarbij weliswaar 25% van de plaatsen minder dan 5 hectare groot was maar waarbij de mediane omvang van de bedrijven vergeleken met andere kuststreken van Friesland desondanks betrekkelijk hoog lag.³⁶¹ Dit ging gepaard met een toenemende specialisatie op akkerbouwproducten. Afgaand op de inpoldering van de buitendijkse landen in Friesland na 1580 vond deze specialisatie in het noorden van Friesland in ieder geval vanaf die periode plaats. In 1700 en wellicht al eerder had deze ertoe geleid dat Het Bildt bekend stond als een akkerbouwgebied.³⁶² Het is daarom niet onaannemelijk dat er al tussen 1570 en 1650 een proces van

³⁶⁰ Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt I*, 47. In 1522 hadden 19 Bildtzathen die een tijdelijke korting op de pacht kregen een gemiddelde oppervlakte van 27 hectare, wat aanzienlijk was vergeleken met andere streken in Friesland; Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt I*, 43.

³⁶¹ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 486–487.

³⁶² Sannes, *Geschiedenis van Het Bildt I*, 485. Om misverstanden te voorkomen: hoewel Het Bildt vanaf minimaal het eind van de achttiende eeuw een duidelijk akkerbouwgebied was hadden akkerbouwbedrijven in Het Bildt tot ongeveer 1950 nog aardig wat koeien, deels voor de verkoop, deels voor de mest en deels voor de melk en het vlees.

schaalvergroting en specialisering van de landbouw plaatsvond, een proces dat samen met de verslechtering van de gesteldheid van de bodem leidde tot een relatief geringe toename van het pachtniveau.³⁶³

Er kan ook een economische redenering worden gegeven voor de stagnatie van de Bildtpachten. We hebben al gezien dat de waardestijging van de boerderijen de onderhandelingspositie van de boeren versterkte. In Het Bildt ging dit proces gepaard met het ontstaan van het gewoonterecht dat boeren het pachtrecht konden verkopen, een beklemrechtachtige situatie. Ik acht het niet uitgesloten dat boeren deze situatie hebben uitgespeeld en het in de eerste decennia van de zeventiende eeuw bewust op gewelddadig ingrijpen lieten aankomen, omdat ze zich bewust waren van de zeer hoge kosten die dat voor de overheid met zich meebracht. Er moesten soldaten worden ingehuurd en daarnaast zou een boerderij minimaal een jaar geen pacht opbrengen.

Samenvattend lijken schaalgrootte en verslechtering van de grond evenmin als een crisis op Het Bildt een verklaring te kunnen geven voor de stagnatie van de Bildtpachten. Een sterke onderhandelingspositie op basis van de steeds waardevollere boerderijen, het gemeenschappelijke optreden van een grote groep pachters en een relatief sterke politieke vertegenwoordiging lijkt een betere verklaring. De hoge waarde die de bruikma rondom 1600 aantoonbaar had geeft in ieder geval aan dat het pachtniveau niet overdreven hoog was. De na 1605 relatief ongunstige ontwikkeling van de akkerbouwprijzen speelde daarna een afzonderlijke rol bij de stagnatie van de pachtprizen in Het Bildt ten opzichte van de ontwikkeling van de pachten in meer op de veeteelt gerichte gebieden.

De politieke verklaring staat wel op gespannen voet met de gewapende interventies van de overheid op Het Bildt. Deze vonden echter vooral plaats na 1620, toen de geldnood van de overheid na het eind van het Twaalfjarig bestand aanzienlijk groter werd. Het is opvallend dat de pachten van Het Bildt na 1640, toen de politieke macht van de pachters op provinciaal niveau definitief werd beperkt, weer begonnen te stijgen. In vergelijking met andere kuststreken is deze stijging even atypisch als de stagnatie na 1595. De stijging van de Boelemapachten ten opzichte van de Bildt-pachten na 1580 suggereert dat Het Bildt een deel van zijn voorsprong kwijtraakte. Het tijdelijk zeer hoge relatieve niveau van de Boelemapachten in, vooral, de jaren twintig suggereert echter dat de pachten van Het Bildt toen ‘kunstmatig’ laag waren – wat het heftige optreden van de

³⁶³ De landbouwprijzen waren vooral in de periode 1680–1685 bijzonder laag. Gezien de belastingdruk in deze jaren moet dit tot een sterke druk op de inkomens hebben geleid. Tegen het eind van de jaren tachtig herstelde de prijzen zich enigszins, terwijl de belastingtarieven licht daalden. De combinatie van deze ontwikkelingen moet de landbouw lucht hebben gegeven. De Boelemareeks laat in deze periode dan ook direct een toename van het pachtniveau zien en ook is er, in geringe mate, weer sprake van het betalen van propijnen. Dat de gegevens van het Bildt deze stijging niet laten zien wordt veroorzaakt door de 21 jarige termijn van het in 1677 afgesloten pachtcontract.

overheid mede kan verklaren. Uiteindelijk wist de overheid de stagnatie echter te doorbreken en meer geld naar zich toe te trekken.

De Schalsummolen bij Franeker. Een achtkantige rietgedekte bovenkruier met een vlucht van 20,20 meter uit 1801. Dergelijke grote molens werden pas aan het eind van onze periode gebouwd in Friesland en dienden om grotere gebieden te bemalen, in dit geval de Schalsumpolder.